

redă deci raportul real de nivel între diferitele puncte ale lucrărilor de apărare, prezintă o inovație în materie.

Tocmai această parte, ilustrația, suferă însă de un neajuns sau mai degrabă de o inadvertență ce poate fi remediată la volumul al II-lea. E straniu că autorii au omis să prezinte sistemul general de apărare al Italiei în secolul al IV-lea, în care pasurile Alpilor nordici și vestici au jucat un rol similar cu trecătorile din Alpii Iulii. De asemenea credem că prezentarea sistemului de apărare din Alpii Iulii ar fi câștigat în precizie și elocvență dacă pe o hartă ar fi fost trasate și drumurile care legau Italia de Illyricum; în ultimă analiză aceste *claustra* au ca rațiune de existență controlul căilor de comunicație pe uscat dintre Italia și provinciile de pe Dunărea de mijloc.

În ciuda acestor mici scăpări, elaborarea unei asemenea lucrări detaliate și pe

etape de documentare exhaustivă reprezintă un îndreptar pentru cercetările pe limes în general și în același timp un exemplu pentru munca oricărui colectiv de cercetare: deși este redactată de mai mulți autori ea păstrează un caracter unitar și omogen. Lucrarea abordează un subiect de interes și pentru istoria și arheologia veche a României, mai ales pentru istoria militară a Daciei romane, prin faptul că prezintă pentru prima dată monografic o zonă de apărare — *claustra Alpium Iuliarum* — puțin cunoscută, în ciuda semnalărilor și discuțiilor.

Cartea este în același timp, dacă ne gândim la septembrie 1972 când va avea loc la Mamaia Congresul limesului, un îndemn pentru toți cei care se ocupă de limes. Prețios instrument de informare și de lucru, ea cere în mod imperios apariția volumului II pe care îl așteptăm cu mult interes.

Nicolae Gudea

NICOLAE GUDEA — IOAN POP, *Castrul roman de la Rîșnov—Cumidava. Contribuții la cercetarea limes-ului de sud-est al Daciei romane*, Brașov, 1972, 66 p., 60 figuri + LX planșe în afara textului.

Această lucrare, care va apare și în versiune germană (*Das Römerlager von Rîșnov-Cumidava. Beiträge zu den Limesuntersuchungen des römischen Dazien*), a fost tipărită prin grija Muzeului Județean Brașov și este rezultatul colaborării între această instituție, reprezentată de Ioan Pop, șef de secție și Institutul de istorie și arheologie din Cluj, reprezentat prin primul dintre semnatarii volumului — un bun cunoscător al problemelor limesului dacic, autor al unor săpături în castelele de la Bologna, Buciumi, Pojejena și al unor interesante cercetări privind organizarea limesului în nord-vestul Transilvaniei¹.

Castrul de la Rîșnov, reperat încă din secolul trecut și furnizând în timp mult material arheologic, a fost abia în 1939 obiectul unor cercetări arheologice — efectuate de

regretatul M. Macrea —, care, deși limitate la o singură campanie, au oferit o sumă de repere importante fie de ordin topografic, fie de ordin istoric — în primul rând descoperirea unei inscripții atestând prezența în castru pe vremea lui Severus Alexander a unei *cohors* — de recrutare locală — *VI nova Cumidavensium Alexandriana*.

Inițierea, în 1969, a unor cercetări sistematice care vizează explorarea completă a castrului constituie o inițiativă importantă nu numai pentru istoria unei zone de margine a provinciei — până acum rar cercetată și mai puțin cunoscută — dar și pentru salvarea monumentului însuși, destul de grav afectat de lucrări agricole, răscoliri moderne și exploatarea pietrei din ziduri. Rezultatele primelor două campanii — din 1969 și din 1970 — oferă materia acestui raport, care e preliminar doar în privința concluziilor, condiționate de încheierea cercetărilor, căci altfel materialul

¹ *Limesul roman în zona castrului de la Bologna*, ActaMN, 8, 1971, p. 507—530.

e publicat în întregime, cu o lăudabilă rapiditate și în condiții bune.

Primul dintre cele trei capitole prezintă poziția castrului în contextul geografic al regiunii, în vederea pasului Bran, a cărui circulație avea a o supraveghea și în articularea sectorului de sud-est al limesului. Istoricul interesului și cercetărilor privind castrul, însoțit de o bibliografie exhaustivă a obiectivului, e urmat de prezentarea concepției care a dirijat eforturile acestor două campanii. Ele au urmărit mai întâi localizarea, destul de anevoioasă și valorificarea săpăturilor lui M. Macrea, a căror documentație e azi pierdută, în vederea obținerii unor puncte de reper inițiale și pentru delimitarea ariilor intacte, posibil încă de cercetat stratigrafic. Redeschiderea săpăturilor la cele patru porți, la două turnuri de colț și la patru construcții din interior — una cu instalație de hypocaust — nu a putut furniza în genere decât observații privind planimetria și caracterul structurilor. Precizări stratigrafice au fost oferite doar de cele trei secțiuni care traversează trei laturi și o porțiune redusă din secțiunea diagonală care prospectează interiorul castrului.

Aceste precizări poartă în privința fortificației asupra stabilirii a două faze — prima cu val de pământ bătut și întărit prin ardere — a doua cu zid de piatră legat cu mortar, suprapunând destul de exact traseul celei dintii (dimensiuni 124×118 m față de 114×110 m pentru faza de pământ). Exterior a fost stabilită pînă acum existența a trei șanțuri pe latura de NE, a unui singur pe cea de NV (în cazul acestei laturi prelungirea Secțiunii III va putea preciza dacă nu sînt mai multe) și a două pe latura de SV. Situații mai interesante au fost întilnite la poarta de NE, cea mai bine conservată, în ambele bastioane existînd cîte o vatră de foc, una cu monedă de la Severus Alexander. În privința contraforturilor interiori ai acestei porți (vezi fig. 26) credem că funcția lor era mai curînd aceea de a proteja sistemul de închidere a porții, decît protejarea zidurilor de deteriorări provocate de traficul de vehicule.

Capitolul al II-lea e rezervat ceramicii și descoperirilor mărunte. Care sînt publicate

în mod exhaustiv; materialul ceramic, tratat pe categorii de vase și de pastă, e reprodus în totalitate cu imagine fotografică, desen și profil, ocupînd 15 din figurile din text și 53 din planșele de la sfîrșitul volumului (am fi dorit ca scara grafică prezentă la fotografiile să însoțească și desenele). E publicată cu această ocazie și toată ceramica provenită din vechile cercetări de la Rîșnov, fără a fi însă separată de cea recoltată în săpăturile recente; e adevărat însă că situația răscolirilor din teren nu a permis înregistrarea ei în coordonare cu valoarea stratigrafică. În lipsa unor criterii stratigrafice și a unor studii de detaliu privind ceramica romană din Dacia (aflăm cu satisfacție că la Institutul de istorie și arheologie din Cluj e în curs de elaborare un repertoriu al olăriei romane), autorii disting, prin judecarea în ansamblu a materialului din castru, o amprentă locală a lui, comună și celorlalte descoperiri de pe valea Oltului transilvan.

Un scurt capitol de concluzii prezintă impresiile pe care elementele obținute în cele două campanii le îngăduie autorilor: castrul de pământ ar data din primii ani după cucerirea Daciei iar construirea incintei de zid e plasată către mijlocul secolului al II-lea. Există, în plus, indicii pentru un al treilea moment constructiv spre jumătatea secolului al III-lea, căruia li sînt atribuite o construcție din interior și intervenții la unele porți. Desigur, cercetarea completă a castrului va oferi date care vor lărgi cadrul discuției, precizînd și îmbogățind aceste prime concluzii. Cunoașterea în amănunte a castrului de la Rîșnov sub aspectul tehnicii de construcție, al planimetriei interne, al arhitecturii militare, precizarea istoriei sale, importantă atît pentru imaginea organizării acestui sector de limes cît și pentru stabilirea rolului unui astfel de centru în romanizarea regiunii (semnificative vor fi în această ultimă privință cercetările în așezarea civilă descoperită la V de castru), sînt de așteptat ca cel mai mare interes.

Semnănd în treacăt două mărunte scăpări de cules (de corectat în *analogii* la p. 61, r. 7 de sus, și *cantonnés* la p. 66, n. 73) și lipsa unei scări grafice la fig. 3, 4 și 5, salutăm inițiativa autorilor de a întreprinde o publicare rapidă și exhaustivă a rezultatelor

unei cercetări interesante pe măsură ce ea avansează și pe aceea a Muzeului din Brașov de a-și dubla revista cu astfel de publicații de caracter monografic. Realizarea e cu atât mai remarcabilă în condițiile în care, cu excepția monografiilor, a căror frecvență de apariție e de altfel destul de scăzută, literatura noastră arheologică publică într-o proporție covârșitoare studii de interpretare și de sinteză care se întemeiază pe producerea fragmentară și subiectivă a materialelor considerate cele mai reprezentative; necunoașterea integrală a complexelor și depozitelor arheologice, deseori deplinsă, explică impasul în pragul căruia se află în multe cazuri progresul

cercetării unor probleme, uneori majore, ale istoriei vechi.

În fine, lucrarea discutată repune în atenție o altă problemă tot atât de gravă: importante tronsoane de limes roman și romano-bizantin, variate și cu probleme și istorie uneori foarte complexe, pe care le cuprinde teritoriul țării noastre și ar merita cu prisosință un program amplu și organizat de cercetare și o serie de publicații specializate, de care alte porțiuni ale frontierelor romane, uneori mai puțin bogate decât ale noastre, beneficiază încă de acum un secol.

Al.-S. Ștefan

MARIUS MOGA, *Pagus Tibiscensis. În legătură cu teritoriul rural al Ulpiei Traiana, în Tibiscus, I, Timișoara, 1971, p. 41—50.*

Sub acest titlu, de curând au intrat în circuitul epigrafiei latine a Daciei patru noi inscripții, descoperite la Tibiscum.

Lăudabila încercare este însă umbrită de modul nu totdeauna corespunzător în care a apărut studiul.

Trecem peste greșelile de tipar, ușor de rectificat de orice cititor avizat, înțlnite de altfel în tot volumul, a căror vină nu o poartă în primul rând autorul¹.

Trebuie însă arătat că editarea inscripțiilor s-a făcut fără a ține seama de o serie de elemente, absolut indispensabile unei corecte publicări și interpretări a unei inscripții latine.

¹ Nu același lucru s-ar putea spune și despre altele, care nu mai pot fi considerate simple greșeli de tipar: p. 44: *ex c(ustodae) a(rmorum)*, corect *ex c(ustode) a(rmorum)*; p. 47: *Antonio Marco et Valerio Iuliano mil(itis?)*, corect (și fără semn de întrebare) *Antonio Marco et Valerio Iuliano mil(itibus)*; M. Moga, *Garnizoana romană din Tibiscum*, ActaMN, 7, 1970, p. 138 (și nota 11), unde comunică mai întâi inscripția în cauză (Tibiscus, I, p. 47), comite exact aceeași greșeală de limba latină. Este regretabil că prestigioasa revistă a Muzeului de istorie din Cluj a publicat studiul citat mai sus fără controlul științific cuvenit.

În toate cazurile, autorul nu dă dimensiunile monumentelor epigrafice; descrierile acestora se reduc la simple prezentări, prea sumare. Textul inscripțiilor ar fi dat autorului prilejul să ne prezinte câteva interesante elemente de epigrafie latină. În sfârșit, ar fi de făcut o serie de observații în legătură cu interpretarea istorică a acestor inscripții.

Principalele observații sînt legate de inscripțiile de la p. 43 și 44 (regretăm iarăși că M. Moga nu a dat o numerotare, nici acestora, nici figurilor).

Inscripția de la p. 43 este următoarea:

D(is) M(anibus)

Valeriae Cres-

centillae vix(it)

ann(os) XXXV.

C. Caecil(ius) Felix,

augustalis col(oniae),

coniugi b(ene)m(erenti)

posuit.

Fără îndoială că M. Moga are dreptate cînd afirmă: „Simpla mențiune *Augustalis coloniae* fără a fi dat și toponimicul arată că este vorba de Sarmizegetusa. Pentru Tibiscum, *pagus* al Ulpiei Traiane, *colonia* prin excelență este Sarmizegetusa și deci lipsa toponimicului, foarte firească, nu poate da naștere unei con-